

Inleiding

De tijden veranderen snel en ingrijpend. We zetten vraagtekens bij oude zekerheden en levenswijzen. Tegelijk zoeken we koortsachtig naar nieuwe. Gelukkig maar. Vrijwel iedereen beseft dat wij met zijn allen voor grote maatschappelijke uitdagingen staan. Denk maar aan de toenemende kloof tussen arm en rijk, onbetaalbare woningen, eenzaamheid, de klimaatverandering, de vergrijzing van de bevolking, werkbaar werk, en nog vele andere. Elke uitdaging biedt kansen voor verandering. Die grijpen we nu volop. Wie even om zich heen kijkt, ziet niet alleen zorgwekkende evoluties, maar ook tal van hoopgevende initiatieven. Zij zijn er in wezen op gericht om van de wereld een plek te maken waar het voor iedereen goed is om te leven. We zijn er getuige van hoe burgers zelf de verantwoordelijkheid nemen om kleine en grote problemen aan te pakken, uit eigen initiatief of onder impuls van overheden. Door de opkomst van burgerparticipatie ondergaat onze democratie een metamorfose. De manier waarop we tot gezamenlijke beslissingen komen die het algemeen belang raken, is volstrekt niet meer te vergelijken met die van pakweg vijftig jaar geleden. Dat betekent niet dat alles nu van een leien dakje loopt. We kunnen behoorlijk worstelen met onszelf. Maar ook met anderen, wanneer we in gesprek gaan over kwesties waarbij grote belangen op het spel staan, of wanneer we onze manier van leven kritisch onder de loep nemen. Al te dikwijls bevinden we ons dan binnen spanningsvelden, zoals die tussen het eigen en het algemeen belang, het 'ik' en het 'wij', de eigen mening en de opinies van anderen, behouden wat bestaat of veranderen waar en wat nodig is.

Neem bijvoorbeeld de energietransitie. Ter uitvoering van het Nederlandse Klimaatakkoord dienen alle woningen en kantoren tegen 2050 afgekoppeld te zijn van het aardgas. Tegen 2030 moet er al een stevige vooruitgang zijn geboekt. Daarom zette de Nederlandse overheid het programma aardgasvrije wijken op.¹ Wijken aardgasvrij maken is een complexe operatie. Door de heterogeniteit van wijken, gebouwen en bewoners dringt maatwerk zich op. Er zijn veel onzekerheden en financiële vragen. Particulieren, overheden en bedrijven zijn bij de overgang betrokken. Zij hebben uiteenlopende belangen en wensen. Voor de transitie naar aardgasvrije wijken kunnen overheden niet anders dan samenwerken met burgers. Het gaat immers om woningen waarin

zij wonen en eventueel moeten investeren.² Gemeenten nemen hier een regierol op. Per wijk onderzoeken zij, samen met burgers en andere belanghebbenden, welke oplossingen tot de mogelijkheden behoren.³ Om de burgerparticipatie te ondersteunen maakte het Programma Aardgasvrije Wijken een 'Handreiking Participatie Wijkaanpak Aardgasvrij'.⁴ Daarin benadrukt men hoe belangrijk democratische waarden zijn. Deze kunnen helpen in het vinden van een gebalanceerde rol voor diverse bewoners(groepen) in de wijk en een goede samenwerking tussen gemeente en gemeenschap. Tot deze waarden behoren onder meer inclusie (is het proces zo toegankelijk mogelijk voor alle betrokkenen?) en deliberatie (worden de besluiten genomen na een eerlijk, open gesprek met alle belanghebbenden?). In het kader van deze transitie ziet men erg positieve dingen gebeuren. Zo nemen wijkbewoners spontane initiatieven.⁵ Dat ligt in lijn van talloze andere burgerinitiatieven die zich bezighouden met de energietransitie.⁶ Men stelde ook vast dat mensen een rol opnemen in een energiecoöperatie. Simpelweg omdat zij de sociale cohesie willen vergroten.⁷ Sommige mensen profileren zich als voortrekkers en tonen zich bereid om (financiële) offers te brengen, al is dat een minderheid. Het klinkt misschien allemaal aantrekkelijk, maar nu al kunnen we vaststellen dat de transitie naar aardgasvrije wijken toch niet zo vlekkeloos verloopt. De Nederlandse Rekenkamer constateerde dat het allemaal veel trager gaat dan gepland.⁸ Een ruime meerderheid van de burgers staat in het algemeen wel positief tegenover het aardgasvrij maken van wijken (slechts een relatief kleine groep is werkelijk radicaal tegen), zo lang het maar ver van het eigen bed blijft. Zodra het 'dichtbij' en concreet wordt, wanneer het dus om de eigen woning gaat, spelen er heel wat alledaagse overwegingen. Bijvoorbeeld de betaalbaarheid, het effect op het woongenot of het moment waarop het moet gebeuren.⁹ Vooral het financiële aspect blijkt een heikel punt. Er kunnen situaties ontstaan waarbij niet meer de vraag centraal staat wat het beste is voor de wijk op lange termijn, maar wat er financieel op korte termijn het beste uitkomt voor elke individuele partij.¹⁰ Velen vinden dat de overheid de rekening moet betalen. Als men zelf al iets wil betalen (een minderheid), dan gaat het vaak om beperkte bedragen.¹¹ Door de zeer uiteenlopende belangen is het bereiken van consensus over het te kiezen warmtealternatief, de tijdsperiode en de verdeling van de risico's of kosten geen sinecure.¹² Zo blijkt het in praktijk lastig om een moment te vinden waarop een wijk gelijktijdig overgaat op bijvoorbeeld een warmtenet. Dit omdat het gevoel van urgentie bij bewoners verschilt, of gewoon al de bereidheid om zich aan te sluiten op een warmtenet.¹³ Verder stelde men vast dat slechts een kleine groep van de bewoners echt intrinsiek gemotiveerd is en verduurzaming boven andere factoren, zoals kosten en woongenot, stelt.¹⁴

Bovenstaand voorbeeld, net als vele andere, leert ons dat een deel van de burgers in staat en bereid is om vanuit een zeker engagement maatschappelijke problemen aan te pakken. Bij de meesten is de neiging om te handelen in het belang van de gemeenschap in beginsel wel aanwezig (men staat wel positief tegenover het aardgasvrij maken van wijken), maar het blijkt in de praktijk lastig om dan ook concrete stappen in die richting te zetten, zeker wanneer het om de eigen woning gaat. Misschien hebben burgers, vanuit hun standpunt bezien, ook wel goede redenen om wat op de rem te staan. Het zou kunnen dat de transitie hun financiële draagkracht te boven gaat, of dat zij zich storen aan een (volgens hen) onrechtvaardige verdeling van de lasten en de lusten. Maar even goed is het mogelijk dat ze er niet in slagen het eigen belang wat te overstijgen. Dat men gevangen zit in egoïsme en materialisme, of dat men gewoon andere prioriteiten legt. Het vergt heel wat *burgerschapswaliteiten* om het allemaal te doen lukken. Denk maar aan kwaliteiten als zin voor rechtvaardigheid, matigheid, praktische wijsheid, flexibiliteit, openheid, en nog vele andere. Over die burgerschapswaliteiten gaat dit boek. De rode draad ervan is dat *een bloeiende democratie haar voedingsbodem vindt in burgerschapswaliteiten*. Die insteek doet een aantal vragen rijzen waarop ik in dit boek naar een antwoord zoek. Hoe kan de democratie een kader bieden om burgerschapswaliteiten te ontwikkelen? Welke rol hebben onderwijs en overheden op dit vlak te spelen? Welke burgerschapswaliteiten hebben we nodig om tot op het algemeen belang gerichte, rechtvaardige democratische beslissingen te komen? Wat houden deze burgerschapswaliteiten de dag van vandaag in?

Burgerschapswaliteiten laten ons toe om de adembenemende, bevrijdende sprong te maken van het 'ik' naar het 'ik én wij'. Vóór de renaissance hadden de meeste mensen nauwelijks een gevoel van individualiteit en persoonlijke vrijheid. Vrijwel iedereen werd in zekere zin geabsorbeerd door de gemeenschap. Vanaf de renaissance treedt de van zichzelf bewuste mens geleidelijk aan naar voren. Dat is op zich een grote verworvenheid. Wij kunnen op een autonome, vrije manier onze levens vormgeven. Dit kan echter gemakkelijk doorslaan in overdreven individualisme, zelfzucht, egocentrisme en egoïsme. Nu zijn we op een punt gekomen dat we het 'ik' een plaats dienen te geven in het 'wij'. Dat betekent niet dat we onze individualiteit moeten prijsgeven, integendeel. Wel houdt dit in dat we onze individualiteit afstemmen op die van anderen. Anders gezegd: vanuit onze individualiteit een sterke gemeenschap trachten op te bouwen. Dat is best een moeilijke oefening. Maar rest er ons een andere keuze? De maatschappelijke uitdagingen zijn zo immens dat we ze enkel via *samenwerking* kunnen aanpakken.

In dit boek leg ik nadrukkelijk de band tussen 'binnen' en 'buiten'. Hoe wij innerlijk *zijn*, drukt zijn stempel op wat wij *doen*. Onze innerlijke psychische gesteldheid bepaalt ons praktisch handelen in de wereld. Wie rechtvaardig is, zal rechtvaardige daden stellen. Wie moedig is, handelt moedig. *Democratie begint bij onszelf*. Goede democratische besluitvorming vindt haar wortels in ons hart en onze innerlijke wijsheid. Het is perfect mogelijk de capaciteiten van mensen in verbinding te brengen met de publieke zaak. Voor een verdere vervolmaking van onze democratie kunnen we veel winnen bij vormen van burgerparticipatie waarbij *burgers worden aangesproken op hun burgerschapskwaliteiten en de gelegenheid krijgen deze verder te ontwikkelen*. Ontwikkelingsgerichte democratie zeg maar! Voor een dergelijke benadering van burgerparticipatie en democratie hebben we een *visie* en praktische *werkmethodes* nodig. Een visie geeft aan waar we naartoe kunnen. Zij nodigt uit, maar legt niets op. Vanzelfsprekend toont de realiteit zich weerbarstiger dan een visie. Die blijft steeds een ideaal. Maar dat maakt het ideaal niet waardeloos. Het kan ons altijd opnieuw inspireren en aantrekken, ook al zijn we er nog niet.

Dit boek omvat drie grote delen. In *deel I* verken ik welke *weerslag mensbeelden* hebben op het functioneren van de democratie. De in dit boek ontwikkelde visie steunt op een positief mensbeeld. Mensen hebben een kern van goedheid, schoonheid en oprechtheid. Zij kunnen hun potentieel ontwikkelen en verlangen daar ook naar. Dat doen ze niet alleen. Ze zijn ingebed in een web van relaties. *Deel II* van dit boek is gewijd aan de *democratie*, de uitdagingen waar zij voor staat, en mogelijke diepgaande veranderingen die zij in de toekomst zou kunnen ondergaan. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar burgerparticipatie. Via participatieprocessen werken burgers samen aan de opbouw van 'de polis', de politieke gemeenschap waarvan zij deel uitmaken. Eigenlijk spreken we beter van 'polissen'. Democratische besluitvorming vindt de dag van vandaag niet alleen plaats in formele beslissingsorganen zoals regeringen of gemeenteraden. Zij speelt zich ook af in talloze informele, tijdelijke 'polissen' die vorm krijgen rond allerhande projecten. Zo kan men het opmaken van een mobiliteitsplan of het plaatsen van windturbines zien als een project waarover burgers samen met overheden met elkaar in gesprek gaan. Juist die relatief kleine, concrete projecten openen zeer veel mogelijkheden tot het ontwikkelen van burgerschap en burgerschapskwaliteiten. *Deel III* van dit boek is gewijd aan dat *burgerschap*. Wat houdt burgerschap in? Welke ethische dimensies vertoont het? Wat dient men te verstaan onder burgerschapskwaliteiten? Welke burgerschapskwaliteiten zijn onmisbaar in een gezonde democratie? Wat houden zij in? In het laatste hoofdstuk van deel III sta ik kort stil bij de mogelijkheden om burgerschapskwaliteiten te cultiveren. Ik heb er omwille van de overzichtelijkheid

bewust voor gekozen om een reeks concrete methodes voor het ontwikkelen van burgerschapskwaliteiten grotendeels samen te groeperen in een afzonderlijk hoofdstuk. De lezer zal zich bij de lectuur van dit boek misschien regelmatig afvragen hoe we allerlei aantrekkelijke ideeën over democratie en participatie in de praktijk handen en voeten moeten geven. Anders gezegd: hoe kunnen we de ontwikkeling van burgerschapskwaliteiten praktisch aanpakken? Dit komt in het laatste hoofdstuk van deel III aan bod. Eerst moeten we weten waar we naartoe willen en waarom, alvorens de vraag te beantwoorden hoe we daar kunnen geraken. Ik rond het boek af met enkele slotbeschouwingen.

We leven in een tijd waarin democratische vernieuwing, andere manieren van politiek bedrijven en burgerschap hoog op de agenda staan. Met dit boek wil ik bijdragen aan het gesprek daarover. Ik focus daarbij op diegenen die de democratie belichamen: burgers. De gezondheid van onze democratie hangt sterk af van de mate van ontwikkeling van hun burgerschapskwaliteiten. In dit boek leg ik zeer nadrukkelijk de link tussen hoe burgers *zijn* (innerlijk) en wat zij *doen* (uiterlijk) in de politieke gemeenschap. Er is een band tussen wie wij werkelijk (kunnen) zijn als mens en hoe de wereld eruitziet.

Noten

1. <https://aardgasvrijewijken.nl/default.aspx>
2. M. DIGNUM, P. VAN DER KOOIJ, E. KUNSELER, M. VAN SCHIE, F. SCHILDER en M. VAN DER STAAK, *Warmtetransitie in de praktijk. Leren van ervaringen bij het aardgasvrij maken van wijken*, Den Haag, Planbureau voor de leefomgeving, 53.
3. <https://www.aardgasvrijewijken.nl/default.aspx>
4. <https://www.aardgasvrijewijken.nl/handreikingparticipatie/default.aspx>
5. P. IMMERZEEL, D. GROEN, *Bewonerstevredenheid Proeftuinen Aardgasvrije Wijken. Rapportage*, juni 2021, 53; M. DIGNUM, P. VAN DER KOOIJ, E. KUNSELER, M. VAN SCHIE, F. SCHILDER en M. VAN DER STAAK, *Warmtetransitie in de praktijk. Leren van ervaringen bij het aardgasvrij maken van wijken*, Den Haag, Planbureau voor de leefomgeving, 13.
6. P.J. BEERS, S. OXENAAR, I. NOTERMANS, *Drift for transition. Rapport. Burgers, overheden en de transitie naar aardgasvrije wijken. Monitoring en wetenschappelijke inzichten over burger- en overheidsparticipatie*, April 2019, 34; M. DIGNUM, P. VAN DER KOOIJ, E. KUNSELER, M. VAN SCHIE, F. SCHILDER en M. VAN DER STAAK, *Warmtetransitie in de praktijk. Leren van ervaringen bij het aardgasvrij maken van wijken*, Den Haag, Planbureau voor de leefomgeving, 40.

7. P.J. BEERS, S. OXENAAR, I. NOTERMANS, *Drift for transition. Rapport. Burgers, overheden en de transitie naar aardgasvrije wijken. Monitoring en wetenschappelijke inzichten over burger- en overheidsparticipatie*, April 2019, 8.
8. <https://www.rekenkamer.nl/actueel/nieuws/2020/05/20/aardgasvrije-wijken-te-hoge-verwachtingen-gewekt>
9. P. IMMERZEEL, D. GROEN, *Bewonerstevredenheid Proeftuinen Aardgasvrije Wijken. Rapportage*, juni 2021, 6.
10. M. DIGNUM, P. VAN DER KOOIJ, E. KUNSELER, M. VAN SCHIE, F. SCHILDER en M. VAN DER STAAK, *Warmtetransitie in de praktijk. Leren van ervaringen bij het aardgasvrij maken van wijken*, Den Haag, Planbureau voor de leefomgeving, 58-59.
11. P. IMMERZEEL, D. GROEN, *Bewonerstevredenheid Proeftuinen Aardgasvrije Wijken. Rapportage*, juni 2021, 59.
12. M. DIGNUM, P. VAN DER KOOIJ, E. KUNSELER, M. VAN SCHIE, F. SCHILDER en M. VAN DER STAAK, *Warmtetransitie in de praktijk. Leren van ervaringen bij het aardgasvrij maken van wijken*, Den Haag, Planbureau voor de leefomgeving, 11.
13. *Ibid.*, 11.
14. P. IMMERZEEL, D. GROEN, *Bewonerstevredenheid Proeftuinen Aardgasvrije Wijken. Rapportage*, juni 2021, 57.